

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОЦЕСИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У XVIII ст.

План лекції:

1. Розвиток продуктивних сил в сільському господарстві і промисловості.
2. Економічна політика російського уряду на українських землях.
3. Зростання старшинського та дворянського землеволодіння.
4. Перетворення верхівки старшини у поміщиків-дворян.
5. Посилення визиску і покріпачення селян і козаків.
6. Початок розкладу феодально-кріпосницької системи.

1. Розвиток продуктивних сил в сільському господарстві і промисловості.

Пригадаймо, що **продуктивні сили** – це засоби виробництва (земля, знаряддя праці, обладнання тощо), взяті разом з людьми з їх виробничими вміннями і навичками.

В розглядуваний час в життя суспільства увійшли такі нові елементи і відбулися такі зміни, які дозволяють говорити, що XVIII ст. стало сходинкою у зовсім нове життя:

- Поширилися нові (для України і її сусідів) економічні форми – мануфактури, банківський грошовий обіг, інтенсифікація сільського господарства (тонкорунне вівчарство, мінеральні добрива, машини, інтенсивні культури – кукурудза, соняшник, цукровий буряк, картопля).
- Економіка остаточно стала глобальною, і соціальна верхівка східноєвропейських країн **стала заложницею ринкових відносин**.
- Національні економіки Східної Європи оформляються в регіональні ринки.
- Правителі європейських країн розбудовують потужну фіскальну систему. Держава перетворювалася на надексплуататора. Держава бере на себе роль диригента, **провайдера** і ревізора економіки

Ці невидимі для окремих обивателів процеси неблаганно вели до драматичних змін в долі цілих верств українського суспільства: удушення українського купецтва, перетворення козацької старшини (як і дворянства) на поміщицький клас, масове покріпачення селянства, секуляризація церкви і монастирів. Старосвітська ідилія (вільні переселення, неквапливий темп життя, автономність сімейних господарств) відходила у минуле (що мало суперечливі наслідки).

Західний світ пропонує нові технології: мінеральні добрива, сільськогосподарські машини, багатопільні сівозміни.

З другої половини XVIII ст. в Україні, особливо в поміщицьких господарствах, розширилися посіви **картоплі**, почали культивувати кукурудзу, а з самого кінця століття – цукрового буряка і соняшника.

Розширилися посіви технічних культур: коноплі, льону, тютюну. Усі ці культури називаються *технічними*, бо вони стають придатними до вживання тільки після технічної переробки: перегінки на спирт, перероблення на крохмаль, цукор, олію, виготовлення полотна. З іншого боку, усі ці культури відзначалися унікальними властивостями: вони давали небачену раніше врожайність з кожної одиниці посівної площі або давали небачені раніше якості (як, наприклад, цукор). Але всі вони мали ще одну особливість: вони були просапними культурами, тобто були винятково вимогливими щодо агрокультури (глибина оранки, чисті від бур'янів поля, мінеральні добрива, точна глибина і строки посіву). Все це разом вимагало переходу від традиційного трипільля до багатопільних сівозмін.

Отже, нове виробництво вимагало нової організації праці, нової виробничої дисципліни і врешті – вільного освіченого і зацікавленого працівника; таким працівником

не міг бути селянин-кріпак. Нові форми виробництва вимагали вільнонайманого працівника. Також нове виробництво (і в першу чергу мануфактурне) вимагали значних капіталовкладень.

Отже, світові тенденції в економіці диктували прив'язування сільського господарства до промисловості, поширення товарно-грошових відносин, зміни поведінки як власника, так і працівника.

Отже, з наростаючою потужністю поживається товарно-грошовий обіг. Землевласники (старшина, дворянство, монастирі, купецтво, «капіталісти» селяни) втягуються у підприємництво.

У 1772 р. на «заводах» колишнього гетьмана К.Розумовського лише у 4-х волостях нараховувалося 5 тис. коней, у т.ч. 800 племінних.

У 80-х рр. XVIII ст. на Лівобережжі існувало близько 200 поміщицьких кінських «заводів».

У зимівниках кошового отамана П.Калнишевського в 1775 р. в ході репресій і конфіскацій було виявлено 639 коней, 1076 голів великої рогатої худоби, 9 буйволів, 5 ослів, 12045 овець і кіз, 106 свиней.

На Запоріжжі в 60-х роках XVIII ст. існувало близько 4 тис. зимівників.

Товарних форм набувають традиційні сільські заняття:

бджільництво

садівництво

рибальство, ставкове господарство.

Від землеробства все більше відокремлюються різні види обробки сировини, які утворюють самостійні галузі виробництва:

млинарство

винокуріння

чинбарство

гутництво

селітроваріння

лісові промисли (виробництво поташу, смоли, дьогтю, скипідару)

залізобробне виробництво

соляний промисел.

Дедалі більш товарного характеру набувало ремесло. На півночі Лівобережжя існували цілі села, в яких основним заняттям населення були промисли – ткацький, бондарний, теслярський, гончарний, килимний.

Щодо XVIII ст. в очі впадають грандіозні починання і проекти, ініційовані імперською владою, починаючи з Петра І. Відповідно до спеціальних царських указів повсюди заводилися кінські «заводи», «заводи»-вівчарні, засновувалися великі **мануфактури**. Але їхній соціально-економічний ефект якраз був скромним: вони здебільшого були розраховані на обслуговування армії (сукно, панчохи, парусина, канати, гарматні ядра, порох тощо) і мало стимулювали ринок. А ось скромні за розмірами, але чисельні приватні підприємства по виробництву цегли, черепиці, свічок, полотна, сукна і т.ін. були справжніми рушіями органічних змін в економіці і суспільних відносинах.

Найбільшими мануфактурами в Україні були:

- Бахмутська і Торська соляні варниці на Слобожанщині.
- Глушківська суконна мануфактура (почала споруджуватися у 1714 р.) – найбільша не тільки на Харківщині, а й, можливо, у Європі.
- Ряшківська суконна мануфактура Прилуцького полку (заснована у 30-х роках).
- Почепська парусно-полотняна мануфактура на Стародубщині (30-ті роки).

- Топальська парусно-полотняна мануфактура.
- Шосткинський пороховий завод (з 1736 р.).
- Охтирська тютюнова фабрика (заснована 1718 р.).
- Друкарні у Києві і Чернігові.
- У Києві з 1764 р. почав працювати державний збрійний завод «Арсенал», на якому у 70–80-х роках працювало 120 майстрових рекрутів. Тут виготовляли лафети, зарядні ящики, здійснювався ремонт гармат і артилерійського спорядження.

В другій половині XVIII ст. мануфактур **початкової форми** на Лівобережжі й Слобожанщині нараховувалося понад 200: рудні, гуті, буди, папірні, цегельні.

Централізованих мануфактур було близько 40: Ряшківська, Глухівська, Топальська і ін.

В літературі прийнято поділяти мануфактури на *централізовані* і *розсіяні*. Сенс у тому, щоб враховувати не лише очевидні індустриальні форми, а й значну кількість непоказних і як би замаскованих під звичайне ремесло капіталістичних підприємств мануфактурного типу.

Розсіяна мануфактура – підприємець скуповував і продавав продукт самостійних ремісників, постачав їх сировиною, знаряддями виробництва. Дрібний виробник фактично знаходився на положенні найманого працівника, що отримував заробітну плату, але продовжував працювати у своїй домашній майстерні. Тут підприємець виконує роль посередника, пов'язуючи в один виробничий ланцюг різні стадії виробництва, які розміщувалися відокремлено. В якості типового прикладу наводиться мануфактурне гончарне виробництво: тут посередник налагоджує кооперацію між «незалежними виробництвами», такими як заготівля глини, формування виробів, розфарбовування і оздоблення, обпалення кераміки.

Якісно нових масштабів набувала торгівля.

На Лівобережжі у середині XVIII ст. відбувалося 390 ярмарків, існувало близько 7 тис. базарів. На Слобожанщині відбувалося 219 ярмарків.

Чумацький промисел.

Відбувалося *первинне нагромадження капіталу*.

Формується виробнича спеціалізація окремих районів:

Новгород-Сіверщина – виробництво тютюну, конопель, вирощування худоби.

Степова Україна – зерно, вовна, шкіри.

Чернігівщина – конопляне масло, скло, сукна, обробка дерева, гончарство.

Харківщина – ковдри, залізні вироби, тканини, фарфор.

Полтавщина – смушки, вовна, ліс.

2. Економічна політика російського уряду на українських землях

Починаючи від Петра I, держава активно втручалася в економічні процеси на місцях, в тому числі в Україні. Правителі і сановники гостро відчували залежність їхньої могутності від кількості вироблюваної і збираної продукції.

Також влада по-особливому відчула владу грошей: на них можна було найняти найкращих в світі офіцерів, інженерів, мореплавців, учених, архітекторів, можна було відправляти гурти дворянських дітей на закордонне навчання, підкуповувати шпигунів по всій Європі, озброювати армію, розбудовувати флот, споруджувати фортеці. Прикметою часу стало поширення у владних колах примітивної економічної доктрини – **меркантилізму**. Згідно з нею, багатство держави визначалося кількістю нагромаджених

золотих і срібних монет. Звідси – правителі всіляко стимулювали вивіз товарів і обмежували імпорт.

Щоб стимулювати розвиток провідних російських портів, Сенат 1714 р. заборонив вивозити за кордон ряд важливих товарів інакше, як через Петербург, Архангельськ, Ригу, Азов. (У Західну Європу через російські порти вивозили з України прядиво, шкіри, поташ, тютюн, олію, вовну, дерев'яні вироби).

Указом від 1753 р. Україна була включена в єдину митну систему Російської держави.

Крім руйнування традиційних торгівельних шляхів (сухопуттю до Європи через Польщу, Румунію, Угорщину), підкорення української торгівлі здійснювалося низкою обмежень (часто на вимогу російського купецтва):

- Штучне заниження ціни українських товарів.
- Заборона ввозити в Росію українського тютюна і горілки (щоб не конкурували з російською продукцією).
- Заборона ввозити в Україну продукти закордонного виробництва голки, панчохи, золоті і срібні нитки, цукор, фарби, полотно.
- Заборона вивозити за кордон українське збіжжя (1719 р.).
- Встановлення штучних «контрольних пунктів», скасування українських паспортів.

3. Зростання старшинського та дворянського землеволодіння

Земельні пожалування.

Козацька старшина лихоманливо збирала земельну власність – через пожалування, купівлю, а то й насильство.

Тільки в Ніжинському полку Мазепою було видано 23, а Скоропадським – 42 універсали на маєтності.

У Лубенському полку було роздано маєтностей:

за 1700–1710 рр.	42,
1711–1720	51,
1721–1713	13,

і за невідомо які роки – 14.

Всього – 120 маєтностей. З них гетьманами було роздано 93, імператорами – 11, полковниками – 13, Сенатом – 1 і куплено – 2.

Типовим явищем стало скуповування старшиною селянських і козацьких ділянок («грунтіків»). В тому числі поширилася примусова купівля «грунтів» – через «вкинута гроші».

Історик другої половини XIX ст. **Олександр Лазаревський** в документах XVIII ст. зібрав велику кількість прикладів здирництва старшини, серед них такі, які стали знаменитими в українській історіографії:

- ✓ Гадяцький полковник Милорадович закував у кайдани селянина за відмову продати свій «грунтик».
- ✓ Конотопський сотник Лизогуб прикував непокірного до груби і 7 тижнів окурював його димом.

В результаті приватновласницької активності української старшини і російського дворянства питома вага рангового землеволодіння зменшувалася. Зменшувалося також приватне тимчасове володіння («до ласки військової», «на підпорі дому», «по смерть»).

Відповідно розширювалося особисте довічне землеволодіння: «зуполне», «вечное», «спокойное», «свободное», «беспрпятственное», «ненарушное».

В 1729–1730 рр. в 9 з 10 лівобережних полків рангові володіння становили лише 6% загального числа маєтностей і 9% всієї суми дворів. Якщо у 1731 р. в усіх полках Лівобережної України у рангові володіння входило 5350 дворів, то в 1764 р. – 2370.

Найбільшими землевласниками були:

Мазепа (19 654 дворів)

Скоропадський (19 822 двори)

Апостол (8997 дворів)

Розумовський (9628 дворів)

Кочубеї, Горленки, Полуботки, Миклашевські

Кропоткіни, Шидловські, Кондратьєви

У 1727 р. у О.Д.Меншикова, коли він попав в опалу, конфіскували тільки на Україні 4 міста, 187 сіл, 14 слобід і 1 волость.

Після смерті канцлера гр. Г.І.Головкина в 1734 р. у спадщину його дітям А.Г. і М.Г.Головкіним перейшли сотні дворів, десятки сіл в Лубенському, Ніжинському і інших полках.

Земельні володіння в Україні отримували дворяни-іноземці, що перейшли на службу в Російську державу. У 20-х рр. XVIII ст. в Росію переселилися грузинські князі і дворяни, а в 30-х рр. вони з'явилися на Україні. В 1741 р. у грузинських феодалів у 9 полках нараховувалося 4695 дворів, у 1764 р. – більше 5 тисяч.

На отриманих землях старшина і дворяни заводили поміщицькі порядки.

За 1654–1730 рр. у 7 полках Лівобережжя (без Стародубського, Ніжинського і Лубенського) феодали поставили від себе в особисту залежність 2/3 вільних посполитих.

За наступний період, 1730–1752 рр., чисельність вільних посполитих зменшилася майже в 5 разів (було близько 28 тис. дворів, стало трохи більше 5 тис.).

Зменшувався земельний фонд скарбниці Війська Запорозького. У «вільних військових» селах і містечках у 9 полках Лівобережжя нараховувалось:

1729 р. 27969 дворів «вільних військових поселенців»

1743 р. 19684

1751 р. 6952

1752 2859 дворів.

Отже, за 1729–1752 рр. число вільних військових поселенців у 9 полках зменшилося з 28 тис. до 3 тис.

У наступні 13 років (1751–1764) число дворів і без дворових хат у вільних військових селах за рахунок роздачі земель в приватну власність зменшилася майже в 3 рази.

У 1760 р. з **515 тис. селян** (чоловічої статі) у Гетьманщині 90% жили у маєтках поміщиків і монастирів.

У 60-х рр. XVIII ст. в Гетьманщині було приблизно 176 тис. виборних козаків, 198 тис. підпомічників і 80 тис. козацьких підсусідків.

Міщани складали лише 3,3% населення Гетьманщини (1760 р.)

4. Перетворення верхівки старшини у поміщиків-дворян

Старшина зосредила в своїх руках значні багатства:

- земельні маєтності
- промислові підприємства (рудні, гути, буди, гуральні, млини і ін.)
- прибутки від торгівлі (на додачу – ще й лихварство і оренди).

Також старшина трималася за владу. Мала місце тенденція до перетворення старшинських посад у спадкові. Сформувалися своєрідні полкові і сотенні **династії**:

Апостоли – у Миргородському полку

Горленки – у Прилуцькому полку

Лизогуби – у Чернігівському полку

Забіли – у Борзенській сотні.

Найближче оточення гетьмана утворило корпоративне коло «бунчукового товариства». Оточення полковників згуртувалося в «значкове товариство».

Впродовж XVIII ст. «значне військове товариство» перетворювалося на замкнутий стан. За часів свого розквіту в 60-х рр. XVIII ст. українська нова шляхта (дворянство) нараховувала **від 2100 до 2400** дорослих чоловіків, приблизно 300 з них представляли місцеву аристократію, ще 500 – середній прошарок; решта – 1300–1500 – складалася з дрібних урядовців та землевласників. Ця нова верства почала називати себе «дворянством» і вимагати – безуспішно – визнання російською владою тих своїх прав, які шляхта мала в польські часи. Українці не допускалися до кадетських корпусів, оскільки, на думку російського чиновництва, «у Малоросії немає благородних».

21 квітня 1785 р. українська козацька старшина отримала **права дворянства**. Царський уряд поширив на неї чинність «Жалуваної грамоти дворянству». Але згодом Геральдична комісія розгорнула ревізію, і приблизно половина новоспеченого дворянства була викинула з лав еліти і перетворилася на незнатних посполитих.

Козацька старшина, набувши дворянського статусу, переселялася із хат в палаци, традиційний одяг міняла на «дворянський дрес-код» з кружевами, туфлями з бляхами, париками, своїх дітей віддавали у навчання у дворянські училища і університети, а самі соромилися своєї «мужичої» мови.

5. Посилення визиску і покріпачення селян і козаків

Великі землевласники (дворяни, старшина, шляхта, монастирі) послідовно посилювали наступ на посполитих. Крок за кроком їхні маєтки перетворювалися на **помістя** – комплекси виробництва сільськогосподарської продукції і продуктів промислів руками залежних селян. Невблаганні закони ринку штовхали землевласників на посилення норм експлуатації при одночасному покріпачення селян.

XVIII ст. стало часом **відновлення кріпосництва** на колись покочаних українських землях.

Закріпачення посполитих було процесом поетапним:

1. Заборона селянам порядкувати своїми земельними ділянками в разі переходу до іншої місцевості. Закріплена в документах:

– універсал Скоропадського 1721 р.

– відповіді генеральної старшини на запити Малоросійської колегії 1723 і 1727 рр.

2. Заборона переходити селянам у козацтво («шукання козацтва»):

– за указом Петра Ів козацькому стані мали лишитися тільки ті, хто з діда-прадіда були записані в козацькі компути (списки козаків по сотнях)

– Аналогічний царський указ 1746 р.

3. Заборона селянам виходити на слободи:

– в гетьманських універсалах дозволялося приймати в слободи лише людей «зайшлих», а не підданих

– встановлювалася кількість слобожан, яку заборонялось перевищувати.

4. Заборона селянам переходити у підсусідки.

5. Заборона селянських переходів:

- 1738 р. – царський указ заборонив вихід селян з слобідських полків.
- 1739 р. – Генеральна канцелярія, посилаючись на заборону царським указом 1738 р. виходу селян з слобідських полків, заборонила селянські переходи і на Лівобережжі (Це розпорядження було скасоване царським указом 1842 р.)
- гетьман К.Розумовський 22 квітня 1760 р. видав універсал, згідно з яким селянам заборонялося переселятися на нові місця і забирати при цьому майно без письмових дозволів своїх панів.
- згідно з царським указом від 10 грудня 1763 р. феодалам заборонялося приймати селян-втікачів без письмового дозволу їх попереднього власника.
- у відповідь на прохання панівних кіл України від 1764 р. уряд Катерини II 1769 р. знову підтвердив і узаконив обмеження селянських переходів.

6. Генерал-губернатор малоросійський П.Румянцев ініціював проведення Генерального опису (1765–1769) – перепису населення, земель, худоби, прибутків тощо. Тим самим було підготовлено матеріал для збільшення податків і остаточної ліквідації селянських переходів.

7. Указ Катерини II від 3 травня 1783 р. остаточно заборонив вільні переходи селян Лівобережної і Слобідської України з одного місця на інше, закріплював кожного за тим станом, до якого він належав.

Отже, з кінця XVIII ст. в Україні безроздільно запанувало кріпосне право.

Кріпосне право – це система правових норм, що встановлювали залежність селянства від феодалів і неповну власність феодала на селянина кріпака: прикріплення селянина до землі, право феодала на працю й майно селянина, відчуження його як із землею, так і без неї, обмеження дієздатності селянина (відсутність права розпоряджатися нерухомим майном, спадщиною, виступати у суді, складати державну присягу).

Більшість селян Лівобережжя і Слобожанщини в 60–70-х рр. XVIII ст. відробляли 3-денну панщину, а в окремих маєтках вона досягала 4 і 5 днів на тиждень.

Після того як царський указ від 5 квітня 1797 р., намагаючись тупо по-бюрократичному обмежити поміщицьку сваволлю, встановив офіційну норму 3-денної панщини, поміщики знайшли спосіб обійти офіційне обмеження: вони стали вводити «урочну» систему, тобто збільшувати денну норму (завдання, «урок») панщини. Виконання селянином-кріпаком такої (денної) норми, як правило, вимагало 2-х, а то й 3-х днів. Отже, панщина перетворилася фактично на щоденну. А в тих місцях, де досі панщина була менше 3-х днів, поміщики отримали підставу підвищувати її до «офіційної норми».

Урочна система – одна з найжорстокіших форм панщини у Російській імперії кінця XVIII ст. – першої половини XIX ст., у тому числі в українських губерніях. Після указу від 5 квітня 1797 р, яким рекомендувалося дотримуватися триденної панщини, поміщики, щоб обійти його, запроваджували т.зв. уроки, тобто певні норми виробітку на кожен день.

Наприкінці XVIII ст. поміщики України почали застосовувати місячину як форму визиску зубожілого селянства. **Місячина** – утримання, що надавалося в натуральному вигляді від поміщиків за шестиденну панщину безземельним кріпакам, у тому числі дворовим. Місячина включала в себе як продукти харчування, так і одяг.

Протягом другої половини XVIII ст. зросло число державних податків. У 1765 р. введено «рубльовий оклад», а в 1776 (Слобожанщина) і 1783 р. (Лівобережжя) запроваджено **подушну подать**.

На становищі України важко позначилися часті війни. Для виконання допоміжних робіт мобілізувалися тисячі селян і козаків, які ремонтували ф бudoвали фортеці, шляхи, мости, канали, траншеї, давали підводи тощо. Втрата людських і матеріальних ресурсів часто була фатальною для зuboжілих селянських господарств. Великим лихом для селян залишався постій військ.

Селянські і козацькі господарства не витримують тиску податей і повинностей. Наростає розорення і майнова диференціація.

У 1732 р. на Лівобережжі нараховувалося 30 тис. підсусідків, на Слобожанщині – близько 13 тис., що становило 6–7% загальної кількості селянських дворів.

Підсусідки – збірна назва різних категорій зuboжілих селян в Україні 16-18 ст., які не мали власного господарства і жили в чужих дворах, «у сусідах».

Влада помітила нездатність великої частини козаків виконувати військову повинність. Тому була проведена реформа. У 1735 р. козаки були поділені на «виборних» (30 тис.) і «під помічників» (200 тис.)

Виборні козаки – привілейована частина українського козацтва, яка могла за власний рахунок відбувати військову службу і була залишена в козацькому реєстрі після реформування російським урядом козацтва на Лівобережній Україні в 1735 р.

Підпомічники – незаможні козаки, які не могли нести службу за власний рахунок і за розпорядженням російського уряду були виключені з реєстрів козацьких полків Лівобережної України в 1735 р., а Слобідської України – ще на початку 18 ст.

Питання про ліквідацію автономії і відновлення кріпацтва – теми знакові, якщо не культові, в українській історіографії. Наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. в молодій українській історіографії переважало спрощене розуміння механізму цих трагічних змін: їх пов'язували з персоною «клятої цариці» Катерини II. У другій половині XIX ст. історик Олександр Лазаревський започаткував традицію системного підходу до дослідження цих питань. У монографії «Малороссийские посполитые крестьяне» на великому документальному матеріалі він показав, що в процесі закріпачення селянства і частини козацтва активну роль відіграли місцеві землевласники, в тому числі козацька старшина. Але Лазаревський не уникнув однобокості: захопившись показом здирництва української козацької старшини, він немов навмисно вишукував темні боки життя Гетьманщини, так що заходи російського уряду щодо її знищення знаходили нібито своє виправдання.

На дефекти в концепції Лазаревського звернув увагу М.Грушевський: «В своїй гострій критиці козацької старшини Лазаревський і його школа були дещо й односторонні й несправедливі до сеї старшини, складаючи на неї всю вину (яка мусить бути добре поділена між нею й тодішнім російським правительством і його політикою на Україні), а з другого боку – переочуючи за економічною експлуатацією й більше ідеальні чинники в діяльності козацьких патріотів. Вони безперечно були. Змагання до ширшої європейської освіти, до культури взагалі не можна пояснити лиш амбіцією доробкевичів. Ідею української автономії старшини не можна звести до самих лиш змагань до свободного використання української людності, і сій ідеї вміли українські карієровичі й доробкевичі з старшини жертвувати при нагоді й свою кар'єру, й маєтки. А тим часом школа Лазаревського, слідячи гріхи української старшини супроти козацтва й народних мас на полі економічній і суспільній, забувала зазначати сю другу сторону медалі, й результатом не раз бувала односторонність». (*Записки НТШ, т.47, с.4–5*)

6. Початок розкладу феодально-кріпосницької системи

Поміщицькі господарства розширювали виробництво зерна, технічних культур, худоби на продаж. Тільки з Полтавщини в кінці XVIII ст. вивозилося щорічно на продаж 600–700 тис. пудів збіжжя.

Внаслідок бездоріжжя й віддаленості землеробських районів від ринків збуту, а також великої прибутковості гуральництва частина поміщиків переробляла зерно на горілку. Так, наприклад, наприкінці XVIII – на початку XIX ст. В.Кочубей від збуту продукції гуралень отримав 15861 руб. Лише в Чернігівському повіті в 1792 р. на 179 поміщицьких «винницях» було викурено 85769 відер горілки. У 90-х роках XVIII ст. в межах Малоросійської губернії діяло 2666 гуралень.

У маєтках поміщиків зосереджувалися підприємства по переробці сільськогосподарської сировини. Так, тільки в Турбаївській економії Базилевських існували гуральня, броварня, солодовні. Крім цього, діяли лісопилка і цегельня. Продукція цих підприємств надходила в основному на ринок.

Поміщики здавалися всесильними в своїх маєтках.

Але неймовірне зростання кількості днів панщини, рабське становище селян, поміщицька сваволя аж до тілесних покарань – все це були ознаки не посилення системи, а навпаки – симптоми її хвороби, її розкладу.

Отже, з кінця XVIII ст. починається розклад феодально-кріпосницької системи.

Розклад феодально-кріпосницької системи – це послаблення і часткове зникнення таких її основ, як феодальна монополія на землю, наділення основного виробника – селянина земельним наділом.

Симптоми (ознаки) розкладу феодально-кріпосницької системи:

- ✓ Порушення феодальної монополії на землю як головний засіб виробництва. Придбання землі купцями і заможними селянами через підставних осіб – дворян.
- ✓ Зростання заборгованості поміщицьких господарств. Початок розпродажу поміщицьких маєтків.
- ✓ Руйнування селянського господарства, зубожіння селянства, зростання числа малоземельних і безземельних селян, місячина.
- ✓ Відрив селян від їхніх господарств (переведення на грошовий оброк, заробітки в промисловості, приписні селяни).

Частина великих землевласників вдається до так званої «**поміщицької раціоналізації**»: читають західні агрономічні журнали, виписують нові сорти посівного матеріалу і породистої худоби, завозять сільськогосподарські машини і мінеральні добрива, заводять багатопільні сівозміни. З'являються «передові» поміщицькі економії, які дивують вдовою худобою, багатими врожаями, європейською культурою. Через деякий час ці «раціоналізовані» економії занепадали, бо у їх власників не вистачало коштів штучним чином підтримувати їх: насправді рентабельність була низькою, витрати на знаряддя виробництва дорогими, а продуктивність праці кріпосних селян ніякою. Нерідко селяни навмисно шкодили майно своїх поміщиків: закидали в механізми машин залізні шворні, засипали пісок. Польові роботи виконувалися неналежним чином.

Перспективу мали лише економії з вільнонайманою робочою силою.

Рекомендована література:

Дорошенко Д.І. Нарис історії України. Львів, 1991.

Гуржій О. Наддніпрянська Україна та зарубіжний світ у соціально-економічних вимірах XVII–XVIII ст. Історичні нариси. Київ: Інститут історії України НАН України, 2022. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&Image_file_name=book/0016571.pdf&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=0

Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини. 1768–1830. Київ, 1997. URL: http://chtyvo.org.ua/authors/Kohut_Zenon/Rosiiskyi_tsentralizm_i_ukrainska_avtonomiia_Likvidatsiia_Hetmanschyny_1760-1830/